

СИМВОЛИ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ: НЕКРОПОЛІСТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ КОЗАЧЧИНИ

Рец. на кн.: І.В.Сапожников «Кам'яні хрести степової України (XVIII – перша половина XIX ст.) – Одеса: Чорномор'я, 1997. – 165 с., іл.: I – XXVI».

Дослідження містить унікальні дані про символи козацьких хрестів – витвори народного кам'янорізного мистецтва, узагальнює матеріал про хрести запорожців. Пласт наведеної інформації стане корисним дослідникам, які вивчають перебіг історичного процесу у часи руйнування Старої Січі 1709 р. і Нової Січі у 1775р., а також безпосередньо вітчизняну некрополістику, палеографію, пам'яткознавство, символіку.

Друга половина XVIII і перша чверть XIX ст. – найяскравіші і найцікавіші періоди в історії Степової України. Саме тоді, після трьох російсько-турецьких війн (1768 – 1774 рр., 1787 – 1791 рр., 1806 – 1812 рр.) величезні степові простори від пониззя Дніпра до гирла Дунаю перейшли з сфери впливу Туреччини до Російської імперії. Освоєння і колонізація краю багатонаціональним населенням спричинили рух великих людських мас. До зони степів та на її межі – за Дунай, на Кубань, до Туреччини рушили сотні тисяч людей.

До початку означеного періоду відноситься постійна активність у цьому регіоні Запорізького Козацтва. Посилена вона значно після ліквідації на Дніпрі Нової Січі 1775 р. Землі від пониззя Дніпра до. Дністра у 1788–1792 рр. контролювалися прямими нащадками і наступниками запорожців – чорноморськими козаками. Саме вони зробили неоціненний внесок у звільнення даної території від турок і татар, її економічне освоєння. Значна частина чорноморців залишилась тут

після виходу козаків на Кубань. Сьогодні далекі їх нащадки проживають у багатьох населених пунктах краю.

Автор книги «Кам'яні хрести Степової України (XVIII – перша половина XIX)» (Одеса, 1997. 165с., іл.) І.В. Сапожников поставив перед собою досить конкретне завдання, спробував, як на нашу думку, дуже вдало, поглянути на окремі аспекти історії степового Подністров'я не з огляду на загальні теорії та усталені конструкції, а не мов би низу, ґрунтуючи своє дослідження на переконливому свідченні числених некрополістичних матеріалів. Порівняно з напрямками своїх попередників, які створювали свої дослідження на основі аналізу багатьох письмових, частково картографічних джерел (це праці А.Скальковського, В.Загоруйка, О.Бачинського, В.Тимофієнка та ін.), І.Сапожников спромігся знайти і оприлюднити унікальні інформаційні джерела, які переконливо доводять, забезпечуючи дослідження незаперечними фактами, що Степова Україна за її етнічним складом та етнографічними особливостями – то суто козацький край, батьківщина, місце осідлого проживання українців, наших прадідів. Саме вони залишили нам у спадщину окрім чисельних населених пунктів, храмів, будинків ще й місця свого довічного упокоєння з намогильними хрестами і оригінальними написами.

Автор книги, вивчаючи конкретні пам'ятки запорожців, звертає особливу увагу на історію невеликих селищ і сіл, з якої врешті-решт і складається загальна історія України. Поставлене завдання і визначило структуру книги, в якій намогильні пам'ятки степів нижнього Подністров'я, долини Дністра і Дністровського лиману, басейнів річок Барабой і Сухого лиману, розглядаються саме у прив'язці до 30-ти конкретних сіл і селищ регіону. Годі й говорити яке, з огляду на це, мають велике значення оприлюднені та добре проаналізовані джерела при подальшому поглибленні вивчення історії міст і сіл України, для розвитку регіоналістики як важливого наукового напрямку. І.Сапожников провів польові роботи на місцях розташування пам'яток, дослідив та інтерпретував

джерельну базу. Найсуттєвіші результати дали розробки з типології та хронології намогильних пам'яток, удосконалення типової схеми кам'яних хрестів, оприлюдненої автором раніше (Див.: Нариси з історії меморіалознавства в Україні //Човен. Вип.1. Київ; Одеса, 1997; Сапожников І.В., Шувалов Р.О. Типологія і хронологія кам'яних намогильних хрестів північно-Західного Надчорномор'я //Дослідження пам'яток українського козацтва. Вип.5. К., 1995).

Намогильні пам'ятки степів Нижнього Подністров'я автор описує безпосередньо за історико-картографічною ознакою, подаючи них згідно з розташуванням населених пунктів за течіями основних річок з півночі на південь.

Варто особливо відмітити наведені автором в книзі 24 картографічні матеріали та рисунки хрестів різних типів (с. 7, 11, 17, 19, 25, 29, 33, 37, 41, 45, 47, 49, 53, 57, 61, 63, 65, 89, 93, 97), які переконливо засвідчують про поширення їх окремих видів і стають підґрунтям його висновків. Цьому ж слугує огляд письмових джерел (гл. II) про перебування українських козаків у Нижньому Придністров'ї.

Увагу привертає і гл. III книги, яку присвячено намогильним пам'яткам як історичному джерелу. Автор звернув увагу на те, що на запорозьких і чорноморських козацьких прапорах переважали прямі (грецькі) і лапчаті (корсунські) хрести. Хрести як атрибути поховального обряду зустрічаються на українських землях на білокам'яних великокнязівських саркофагах XI – XII ст. Однак усталена традиція увічнення пам'яті померлих кам'яними надгробками, як стверджує автор, сягає не пізніше середини XVII ст. – саме у запорозьких козаків. Цивільні мешканці запорозьких вольностей не ставили кам'яні хрести через їх велику ціну (1785р. пам'ятник коштував 25 рублів, а то були значні гроші). Відсутні вони на могилах жінок і дітей, тобто на Запорожжі не зафіксовано жодного випадку їх появи на цих похованнях до XVIII ст.

Автор, виходячи з аналізу чисельних даних, констатує, що запорозькі козаки вважали себе «лицарями» і відрізнялися

цілою низкою етнографічних ознак від решти населення. Вони відродили стару великокнязівську традицію і створили для увіковічення пам'яті своїх небіжчиків саме кам'яні різновиди надгробків – хрести різних форм.

Знайдено автором і цілу низку надзвичайно переконливих фактів, які свідчать про те, що надгробки з написами на хрестах стоять на могилах прямих нащадків українських козаків. Прізвища та імена, наведені в книзі, в тому переконують: Стефан Запороженко, Михайло Турчанин, Федір Дужан, Павло Молчвило, Федір Замера, а частина з них чисто українські: Роман Томашівський, Лук'ян Прокопенко тощо.

Дослідження автором некрополів сприяло тому, що він, аналізуючи всі відомі типи лапчатих христів прийшов до висновку: всі вони одnobічні й на жодному з них не помічено латинського (католицького) хреста.

У книзі звернено увагу на сюжетний ряд символіки надгробків запорожців і відмінності, які спостерігаються в досліджених пам'ятках. Поряд з традиційним вирізбленням на лицьовому боці зображення Хреста Господнього з відповідними написами «ІНЦІ» – в горі, «ІС. ХР» – з боків, «І.Н., Д.Р.Б.» – внизу подана Адамова голова. У запорожців присутні на надгробках ще зображення сонця і місяця. Згідно з християнськими канонами до Євангельських атрибутів Ісуса Христа у сюжет надгробних христів вводили обов'язково спис і тростину з губкою (зображення з'явилося вперше на сирійському Кодексі монаха Рауля, датованого 586 р.). Такі атрибути присутні були на пам'ятниках кошових отаманів І.Сірка і С.Гладкого (у останнього розп'яття дуже рідкісної п'ятикінцевої форми). На надгробку П.Гордієнку на звороті є Хрест Господній досі невідомої форми, а також лапчатий хрест, місяць і зоря. Останні символи трапляються разом із зображенням сонця дуже часто на запорозьких і чорноморських військових прапорах і навіть на печатках.

Одnobічні пам'ятники Придністров'я вкрай рідко вміщують зображення розп'яття зі списом, тростиною і губкою (трапляється, що тростину заміняє ще один спис) та черепом і кіст-

ками Адама. Наведено в книзі й приклади зображень шаблі та пірнача.

Заглиблюючись у предмет дослідження, автор виявив, що сюжет 2-х чи 3-х перехрещених атрибутів, характерний для печаток запорозьких паланок. Перехрещені стріли, шабля і спис, шабля і вила – це сюжети сфрагісів козацьких територіальних підрозділів. Отже, поява подібних зображень на пам'ятниках може означати, що на них використано елементи козацької символіки паланки, до якої належав колись небіжчик.

Знайдуть для себе чимало цікавого в книзі дослідники генеалогії і хронології, топоніміки, некрополістики, народного мистецтва, та ще цілого ряду спецдисциплін.

Дуже добре зробив автор, уклавши додатки до книги, які створено на основі даних Кубанського військового архіву, в якому знайдено дані на (1791 р.) про «верных казаков Черноморских». Прізвища, наведені в списку (наприклад, отаман – кошовий армії, бригадир і кавалер Захарій Чепіча), повторюються на могильних пам'ятках регіону, що теж укладено в окремий додаток – «Список прізвищ та імен запорозьких та чорноморських козаків, згаданих на намогильних пам'ятках, у письмових джерелах».

Рецензована праця заслуговує на високу оцінку фахівців з огляду на те, що її різнобічна і різнопланова інформація, вилучена з українських пам'яток – намогильних козацьких хрестів, відкриває перспективу її слушного використання у дослідженнях різних галузей спецдисциплін. Єдиний закид, який можна зробити авторові, це невизначеність термінології при віднесенні дослідженого пам'ятника історії до певного типу джерел. В одному випадку автор пише про пам'ятки некрополістики, в іншому – меморіалознавства, культури, різьбярства, мистецтва і т.п. Варто б було відразу сказати, що дані некрополістичні джерела багатofункціональні.

Подальші дослідження некрополістики відкривають перспективу залучення її даних до історичних праць, збільшуючи їх джерельну базу.

Yaroslava Ishchenko

**SYMBOLS OF STEPPE UKRAINE:
NECROPOLISES OF KOZACHYNA**

This review represents greatly informed bulk of rare memorials, examined in the book of I.V. Sapozhnykov «Stone crosses of steppe Ukraine (XVIII – first half of the XIX) – Odesa: publishing house «Chornomor'ya», 1997. – 165p., ill.: I – XXVI». The investigation has unique material about zaporozhtch's crosses. The bulk of suggested information can be useful for investigators who study historical processes during elimination of Staraya Sich (1709) and Novaya Sich (1775), and also for those ones who study domestic necropolises, paleography, symbolism and memorial study.

